

Ζωή Ιντζέ

Αρχαιολόγος

Εφορεία

Παλαιοανθρωπολογίας-
Σπηλαιολογίας

01

Αίθουσα στο δεύτερο
επίπεδο του Σπηλαίου
Αγίου Μηνά με αφιερώματα
και διαμορφωμένο
δάπεδο. Τοπική Κοινότητα
Δραγασιάς, Δημοτική
Ενότητα Τσοτυλίου,
Δήμος Βοΐου
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

Η ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ στο ανατολικό τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας και αποτελεί την πιο πυκνοκατοικημένη περιοχή της. Διοικητικά διαιρείται σε 5 δήμους: Βοΐου, Εορδαίας, Κοζάνης, Σερβίων και Βελβεντού. Την περιοχή χαρακτηρίζουν το πλούσιο φυσικό περιβάλλον, οι ορεινές και ημιορεινές περιοχές, οι οποίες αποτελούν το 74% της συνολικής της έκτασης, οι εντυπωσιακοί γεωλογικοί σχηματισμοί και η παρουσία του υδάτινου στοιχείου, με τον Αλιάκμονα και την τεχνητή λίμνη Πολυφύτου να αποτελούν τις βασικές αναφορές¹.

Το ιδιαίτερο αυτό τοπίο με τις κοιλάδες, τα πυκνά δάση και τα ποτάμια, υπήρξε καθοριστικό για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα της περιοχής από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα. Ο παλαιοντολογικός και αρχαιολογικός πλούτος μαρτυρούν τη μακρά ιστορία του τόπου.

Παρατηρώντας το ορεινό ανάγλυφο της περιφέρειας της Κοζάνης διαπιστώνουμε ότι το βόρειο τμήμα της ορίζει το όρος Άσκιο ή Σινιάτσικο. Το βουνό αυτό βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα της δυτικής Μακεδονίας και ξεκινά από τα ανατολικά της Καστοριάς. Η νότια απόληξή του ονομάζεται Βούρινος. Στα δυτικά συναντούμε το όρος Βόιο, από όπου πηγάζει ο Αλιάκμονας και το οποίο αποτελεί μέρος της βόρειας Πίνδου. Στο βόρειο τμήμα του Βοΐου βρίσκεται ο ορεινός όγκος των Οντρίων και στο νότιο ο Τάλιαρος. Στα ανατολικά η περιοχή ορίζεται από το Βέρμιο. Στα νοτιοανατολικά, ο Αλιάκμονας χωρίζει το Βέρμιο από τα Πιέρια όρη, τα οποία αποτελούν τη βορειοδυτική προέκταση του Ολύμπου. Συ-

νεχίζοντας στην περιοχή των Σερβίων, στο νότιο τμήμα της περιφέρειας, συναντούμε τα Καμβούνια όρη στα σύνορα με την περιφέρεια της Λάρισας. Η οριοθέτηση των επιμέρους περιοχών της περιφέρειας της Κοζάνης από τις συγκεκριμένες οροσειρές δημιούργησε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν οι ιδιαιτερότητες του κάθε τόπου.

Οι ορεινοί όγκοι του νομού αποτελούν πεδίο δράσης για την εξερεύνηση των διάφορων σπηλαιομορφών που αναπτύσσονται στα πετρώματά τους και μάλιστα σε ικανό αριθμό, ενώ φαίνεται ότι τα ανθρώπινα ίχνη δεν απουσιάζουν από αυτούς τους ιδιαίτερους και μερικές φορές δυσπρόσιτους χώρους. Η χρήση των σπηλαίων ποικίλλει ανάλογα με την εποχή, την περιοχή και τη θέση τους. Κατά την Προϊστορία φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν, λόγω της φυσικής προστασίας που προσφέρουν, ως χώροι κατοίκησης, πιο συχνά προσωρινής ή εποχικής. Στους ιστορικούς χρόνους τα σπήλαια χρησιμοποιούνται για λατρευτικές δραστηριότητες, χρήση που συνεχίζει κατά τη χριστιανική περίοδο και φτάνει μέχρι τις μέρες μας². Στους νεότερους χρόνους οι κάτοικοι καταφεύγουν στα σπήλαια κατά τη διάρκεια των πολέμων και των αναταραχών³. Άλλες δραστηριότητες στους χώρους των σπηλαίων περιλαμβάνουν την αποθήκευση, την ταφή των νεκρών κ.ά.⁴. Σήμερα, πολλά σπήλαια έχουν μετατραπεί σε χώρους σταβλισμού, ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που οι πιστοί συλλέγουν το «αγίασμα», το νερό δηλαδή που ρέει στους βράχους των σπηλαίων, το οποίο σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση είναι θαυματουργό και θεραπευτικό⁵. Συνήθως

02
Είσοδος σπηλαίου «Σκοτεινό».
ΤΚ Ακρινής, ΔΕ Ελλησπόντου,
Δήμος Κοζάνης (Φωτογραφικό
Αρχείο ΕΠΣ).

03
Είσοδος Σπηλαίου Αγίου Μηνά.
ΤΚ Δραγασιάς, ΔΕ Τσοτυλίου,
Δήμος Βοΐου (Φωτογραφικό
Αρχείο ΕΠΣ).

τα σπήλαια με «αγιάσματα» φέρουν το όνομα κάποιου αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένη η σπηλιά. Ορισμένες από αυτές τις χρήσεις είναι ευδιάκριτες σε σπήλαια του νομού Κοζάνης. Άλλες πάλι μένουν για να ερευνηθούν μελλοντικά.

Στην περιφέρεια της Κοζάνης εντοπίζεται πληθώρα εγκοίλων που ποικίλλουν σε μέγεθος και σε μορφή. Πολλά από αυτά φέρουν ίχνη σύγχρονης χρήσης από βοσκούς, όπως παρατηρήθηκε σε συγκέντρωση εγκοίλων στην περιοχή του Χρωμίου Αιανής καθώς και σε σπηλαιομορφές στην περιοχή των Σερβίων. Τα έγκοιλα που χρησιμοποιούνται για τον σταβλισμό ζώων συνήθως βρίσκονται κοντά σε ρέματα και είναι εύκολα προσβάσιμα.

Συχνά, επίσης, συναντούμε σπήλαια τα οποία χρησιμοποιούνται ως σύγχρονοι χώροι λατρείας. Συνήθως συνδέονται με τοπικούς θρύλους και μύθους. Ορισμένα φέρουν εκτεταμένες διαμορφώσεις προκειμένου να αποκτήσουν θρησκευτική φυσιογνωμία, οι οποίες ωστόσο έχουν ως αποτέλεσμα την αλλοίωση της μορφής των σπηλαίων. Τέτοια περίπτωση αποτελούν δύο έγκοιλα στην περιοχή της Ακρινής Ελλησπόντου, αυτό του Αγίου Γεωργίου και το Σκοτεινό. Οι κάτοικοι της περιοχής θεωρούν ότι επικοινωνούν μεταξύ τους, λόγω εγγύτητας. Το προσκύνημα του Αγίου Γεωργίου είναι μία ευρύχωρη βραχοσκεπή, στον περιβάλλοντα χώρο της οποίας έχει χτιστεί εκκλησιάκι. Λίγα μέτρα πιο κάτω βρίσκεται το σπήλαιο Σκοτεινό, η είσοδος του οποίου έχει σφραγιστεί με πόρτα και παράθυρα (εικ. 2). Στο εσωτερικό του διανοίγεται μακρόστενος διάδρομος που καταλήγει σε μικρή αίθουσα. Η

μορφή του παραπέμπει σε καρστικό αγωγό. Στην πρώτη αίθουσα του σπηλαίου γίνεται συλλογή «αγιάσματος» σε ειδικά διαμορφωμένη κατασκευή.

Ανάλογη περίπτωση σύγχρονης λατρείας αποτελεί το σπήλαιο του Αγίου Μηνά, το οποίο βρίσκεται δυτικά του χωριού Δραγασιά Τσοτυλίου και αναπτύσσεται στα ασβεστολιθικά πετρώματα των Μεγάλων Οντρίων στο όρος Βόιο. Το σπήλαιο συνδέεται με τους θρύλους της περιοχής που θέλουν τον Άγιο Μηνά να αναζητά καταφύγιο στο εσωτερικό του. Στην είσοδό του έχει τοποθετηθεί εικονοστάσι, το οποίο προΐδεάζει για τον θρησκευτικό χαρακτήρα που του έχουν αποδώσει, με ήπιες, αυτή τη φορά, επεμβάσεις. Το σπήλαιο διαθέτει οξυκόρυφη είσοδο, δύο επίπεδα και ιδιαιτέρως φτωχό λιθωματικό διάκοσμο (εικ. 3). Το δάπεδό του είναι οριζόντιο και καλύπτεται κατά τόπους από λίθινες πλάκες, οι οποίες διευκολύνουν την περιδιάβασή του. Στο βάθος της αίθουσας υπάρχουν λίθινα σκαλοπάτια, εν μέρει λαξευτά, που οδηγούν στο δεύτερο επίπεδο. Σε αυτόν τον χώρο το δάπεδο έχει διαμορφωθεί με πλίνθους και κεραμίδες, φερτά υλικά πιθανόν από άλλες κατασκευές. Ο χώρος εδώ έχει καθαρά λατρευτικό χαρακτήρα, όπως μαρτυρούν οι θρησκευτικές εικόνες και τα σκεύη για την περισυλλογή «αγιάσματος» (εικ. 1). Μέχρι και σήμερα το σημείο επισκέπτονται πιστοί την ημέρα εορτής του αγίου.

Λίγα χιλιόμετρα βορειοανατολικά βρίσκεται η Δαμασκηνιά, άλλος ένας οικισμός του Βοΐου. Μαζί με τη Δραγασιά εντάσσονται στην ομάδα των Καστανοχωρίων, η οποία αποτελείται από οικισμούς των Περιφερειακών Ενοτήτων Κοζάνης,

03

04

04

Σπήλαιο ή Τρύπα του Αράπη.
ΤΚ Ξηρολίμνης, ΔΕ Κοζάνης,
Δήμος Κοζάνης (Φωτογραφικό
Αρχείο ΕΠΣ).

Καστοριάς και Γρεβενών. Ανατολικά του χωριού εντοπίζεται το σπήλαιο «Ντιμνίτσα», ονομασία που σχετίζεται με την ηλιοφάνεια της θέσης⁶. Η είσοδος του σπηλαίου βρίσκεται στην κοίτη ρέματος και χρησιμοποιήθηκε από βοσκούς, όπως δείχνουν τα κατάλοιπα τοιχίου. Μετά την είσοδο διανοίγεται μεγάλος διάδρομος, μήκους περίπου 70 μέτρων. Η μορφή αυτή του σπηλαίου παραπέμπει σε καρστικό αγωγό, ως αποτέλεσμα διέλευσης υπόγειων υδάτων. Στο βάθος του διαδρόμου η οροφή χαμηλώνει σε τέτοιο βαθμό που καθιστά ανέφικτη την προσπέλαση και ως εκ τούτου την περαιτέρω εξερεύνηση του εγκόλου. Κατά μήκος της διαδρομής εντοπίστηκε διάσπαρτη κεραμική, πληθώρα οστών ζώων μικρού μεγέθους (πιθανόν τρωκτικών), καθώς και ίχνη καύσης. Η κεραμική, προϊστορικών κυρίως χρόνων, μαρτυρά τον αρχαιολογικό χαρακτήρα του σπηλαίου και περιλαμβάνει καλά επεξεργασμένες επιφάνειες με ίχνη στίλβωσης, κόκκινο επίχρισμα, καθώς και ένα όστρακο με γραπτή διακόσμηση μαύρου σε ερυθρό. Τα χαρακτηριστικά αυτά την τοποθετούν χρονολογικά στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο. Συγχρόνως, εντοπίστηκε τμήμα από σκυφίδιο ελληνιστικών χρόνων.

Επιφανειακά αρχαιολογικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε βραχοσκεπή με την ονομασία Τρύπα ή Σπήλαιο του Αράπη στο όρος Άσκιο, νοτιοδυτικά της κοινότητας Ξηρολίμνης του Δήμου Κοζάνης (εικ. 4). Το έγκοιλο αυτό έχει οριζόντια ανάπτυξη, είσοδο μεγάλων διαστάσεων, που το καθιστά ορατό από τον δρόμο, και διαμορφώνει μικρή κόγχη στο ενδότερο τμήμα του. Το δάπεδο της βραχοσκεπής δεν διατηρεί μεγάλου πάχους επιχώσεις. Μικρή ποσότητα χειροποίητης κεραμικής περισυνελέγη στον χώρο μπροστά από την είσοδο, όπου οι επιχώσεις είναι μεγαλύτερες λόγω της κατωφέρειας του εδάφους⁷. Σπήλαια με την ονομασία «του Αράπη» συναντούμε σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Συχνά συνδέονται με τοπικούς θρύλους και παραδόσεις⁸ και πιθανόν αποδίδουν την αίσθηση του μυθικού και απόκοσμου που προκαλεί το περιβάλλον του σπηλαίου στον άνθρωπο⁹.

Ανάλογη περίπτωση με συγκέντρωση επιφανειακής κεραμικής αποτελεί το σπήλαιο Ερμακιάς. Πρόκειται για μικρού σχετικά μεγέθους σπήλαιο που αναπτύσσεται στις παρυφές του νότιου τμήματος του Βερμίου, πλησίον της ομώνυμης Κοινότητας του Δήμου Εορδαίας. Στο εσωτερικό του οδηγεί βαραθρώδης είσοδος μήκους 12 μ. Ο πρώτος θάλαμος χαρακτηρίζεται από το επικλινές έδαφος και τον μεγάλο αριθμό λατυπών που το καλύπτουν. Δυτικά και παράλληλα με αυτόν αναπτύσσεται δεύτερος θάλαμος, ο οποίος οδηγεί στη μεγαλύτερη και τελευταία αίθουσα. Η αίθουσα αυτή διαιρείται σε δύο τμήματα από μεγάλες κολόνες σταλαγμιτών (εικ. 5). Ο υπόλοιπος διάκοσμος του σπηλαίου περιλαμβάνει σταλακτίτες, κολόνες και κοράλλια. Μέσα στο σπήλαιο διαπιστώθηκε κατά τόπους σταγονορροή, στην οποία οι κάτοικοι της περιοχής προσέδωσαν θεραπευτικές και θαυματουργές ιδιότητες και τη συνέλεξαν ως αγίασμα¹⁰. Σε όλο το δάπεδο της μεγάλης αίθουσας του σπηλαίου εντοπίστηκε διάσπαρτη κεραμική. Πρόκειται κυρίως για εφυσωμένη κεραμική μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιοχή στον μέσο ρου του Αλιάκμονα στα Σέρβια, στο νότιο τμήμα της ΠΕ Κοζάνης. Πρόκειται για μία περιοχή με συστηματική παρουσία του

ανθρώπου καθ' όλη την αρχαιότητα, από τους προϊστορικούς μέχρι και τους βυζαντινούς χρόνους. Η γεωγραφική θέση των Σερβίων επάνω στο φυσικό πέρασμα του Σαρανταπόρου προς Θεσσαλία και η ύπαρξη του ποταμού Αλιάκμονα υπήρξαν οι κύριοι λόγοι για την ανάπτυξη της περιοχής σε διάφορες χρονολογικά περιόδους. Στο πλαίσιο κατασκευής του υδροηλεκτρικού σταθμού της ΔΕΗ και της δημιουργίας της τεχνητής λίμνης του Πολυφύτου τις δεκαετίες '70 και '80, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε πληθώρα αρχαιολογικών θέσεων¹¹. Σημαντικό μνημείο της περιοχής αλλά και της Δυτικής Μακεδονίας ευρύτερα είναι η Καστροπολιτεία των Σερβίων¹².

Στους πρόποδες του οικισμού της Νεράιδας, επάνω από τη γέφυρα των Σερβίων, στην ανατολική πλευρά του λόφου του Προφήτη Ηλία, βρίσκεται το ομώνυμο με τον οικισμό σπήλαιο. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων έγκοιλο με θέα προς την τεχνητή λίμνη σήμερα και τον ποταμό Αλιάκμονα παλαιότερα. Στο σπήλαιο οδηγεί πλακόστρωτο μονοπάτι. Αποτελείται από δύο αίθουσες με φτωχό λιθωματικό διάκοσμο. Η είσοδός του έχει διαμορφωθεί με πέτρες, κεραμίδες και ξύλα, πιθανότατα από κτηνοτρόφους, ένδειξη ότι χρησιμοποιήθηκε κάποια στιγμή στο πρόσφατο παρελθόν ως στάβλος. Στη δεύτερη αίθουσα υπάρχει φυσικά διανοιγμένη οπή στην οροφή της επιτρέποντας το φυσικό φως να εισέλθει στο εσωτερικό, βοηθώντας έτσι στον αερισμό της. Οι συνθήκες αυτές και η εύκολη πρόσβαση στο σπήλαιο έχουν ως αποτέλεσμα την παρουσία άγριας πανίδας εντός του μνημείου, όπως και μεγάλου αριθμού νυχτερίδων, ειδικότερα στη δεύτερη αίθουσα, που δυσχεραίνουν την ανασκαφική διερεύνηση. Οι συνθήκες, όμως, αυτές σε συνδυασμό με τη στρατηγική του θέσης επί του ρου του Αλιάκμονα ήταν οι βασικοί παράγοντες για τη χρήση του σπηλαίου κατά την αρχαιότητα. Το σπήλαιο γειτνίαζε με άλλους σημαντικούς οικισμούς, όπως ο προϊστορικός οικισμός των Σερβίων¹³ που βρισκόταν στην απέναντι όχθη και σε μικρή απόσταση από τη σπηλιά, περίπου 300 μ., θέση που συνέβαλλε στη χρήση του. Στο εσωτερικό του βρέθηκε κεραμική νεολιθικών χρόνων (εικ. 6), Πρώιμης και Ύστερης Εποχής Χαλκού, καθώς και ένας λίθινος πέλεκυς. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση καταλοίπων παρατηρείται στη δεύτερη αίθουσα¹⁴. Μελλοντική έρευνα του σπηλαίου, εφόσον καταστεί εφικτή από τις συνθήκες που επικρατούν στο εσωτερικό του, θα αποκαλύψει περισσότερες πληροφορίες για τον τρόπο και τη διάρκεια χρήσης του, καθώς και για τις πιθανές σχέσεις του με τους υπόλοιπους οικισμούς της περιοχής.

Από την άλλη πλευρά της λίμνης, στο φαράγγι του Αγίου Γεωργίου ανατολικά της Καστροπολιτείας των Σερβίων, βρίσκεται ο Άγιος Γεώργιος ο Κρεμαστός. Πρόκειται για μία βραχοσκεπή μικρών διαστάσεων, η οποία αναπτύσσεται στους απόκρημνους βράχους του φαραγγιού. Σήμερα η πρόσβαση είναι εφικτή μέσω μίας μεγάλης μεταλλικής σκάλας που έχει τοποθετηθεί γι' αυτόν τον σκοπό (εικ. 7). Τα τοιχώματα της βραχοσκεπής διακοσμούνται σχεδόν στο σύνολό τους με τοιχογραφίες της Βυζαντινής περιόδου (εικ. 8). Διακρίνονται δύο εικονογραφικές φάσεις του θρησκευτικού διακόσμου¹⁵. Η παλαιότερη, η οποία διατηρείται κυρίως στα αριστερά τοιχώματα της βραχοσκεπής, χρονολογείται στα τέλη του 13ου–αρχές 14ου αιώνα, οπότε και παρατηρήθηκε έντονη καλλιτεχνική δραστηριότητα στο Κάστρο των Σερβίων. Σε

αυτή τη φάση ανήκουν η ολόσωμη παράσταση του Αγίου Γεωργίου καθώς και μία κτητορική επιγραφή, σύμφωνα με την οποία ο ζωγραφικός διάκοσμος πραγματοποιήθηκε με έξοδα του Θεοδώρου Κομπνού του Λιβαδάρη¹⁶. Η νεότερη φάση διατηρείται σε μεγάλο τμήμα των τοιχωμάτων της βραχοσκεπής, χρονολογείται στο β' μισό του 15ου αιώνα και περιλαμβάνει την παράσταση της Παναγίας Βλαχερνίτισσας με τον Χριστό σε μετάλλιο, τη σκηνή του Ευαγγελισμού στα δεξιά της Παναγίας και στη συνέχεια τη σκηνή της Γέννησης. Στην οροφή του σπηλαίου, σε φυσικά διαμορφωμένο θόλο, απεικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτορας σε μετάλλιο, ενώ συχνή είναι και η παρουσία φυτικών κοσμημάτων σε διάφορα σημεία των τοιχωμάτων της βραχοσκεπής. Στον χώρο αυτό μέχρι και σήμερα τελείται θεία λειτουργία.

Συνεχίζοντας δυτικά συναντούμε άλλο ένα σπήλαιο με χρήση από τη Βυζαντινή περίοδο μέχρι και σήμερα. Διανοίγεται στο όρος Τιτάριον, νοτιοδυτικά των Σερβίων και πλησίον της κοινότητας των Αυλών. Πρόκειται για σπήλαιο αφιερωμένο στον Άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα, ο οποίος, σύμφωνα με την παράδοση, ασκήτευσε και απεβίωσε στον συγκεκριμένο χώρο. Στο σπήλαιο οδηγεί διαμορφωμένη σκάλα. Ο προαύλιος χώρος φράσσεται με μικρή μεταλλική πόρτα και η

είσοδος του σπηλαίου με μεγάλη ξύλινη θύρα. Οικοδομικά κατάλοιπα στον περιβάλλοντα χώρο μαρτυρούν την ύπαρξη μικρού ναού κατά το παρελθόν, ο οποίος είχε κατασκευαστεί σε άμεση επαφή με τα τοιχώματα του σπηλαίου και ο οποίος σήμερα έχει καταστραφεί. Πιθανότατα επρόκειτο για δίχωρο καμαροσκεπές οικοδόμημα. Το ανατολικό του τμήμα λειτουργούσε ως ναός και στα δυτικά υπήρχε μικρό διαμέρισμα χωρίς θύρα εξόδου, ίσως χώρος ταφής του Αγίου¹⁷. Στην τοιχοποιία που έχει διατηρηθεί εκατέρωθεν της εισόδου στην εξωτερική πλευρά του σπηλαίου, εντοπίζονται σπαράγματα τοιχογραφιών από μορφές αγίων και φυτικά κοσμήματα, τα οποία αποτελούσαν μέρος του θρησκευτικού διακόσμου της ναοδομής. Πρόκειται για τέσσερις μορφές αγίων που αναπτύσσονται σε δύο επίπεδα, το πρώτο περίπου στο κέντρο της τοιχοποιίας και το δεύτερο πιο ψηλά, σε ύψος περίπου 2,5 μέτρων από το έδαφος. Οι καλύτερα σωζόμενες μορφές που βρίσκονται στο χαμηλότερο επίπεδο έχουν ταυτιστεί με τον Άγιο Κύριλλο Αλεξανδρείας και τον Άγιο Αθανάσιο (εικ. 9). Από τις άλλες δύο μορφές έχουν διατηρηθεί λίγα σπαράγματα με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η ταύτιση μόνο της μίας, η οποία απεικονίζει τον Απόστολο Παύλο. Το οικοδόμημα χρονολογείται μεταξύ 11ου και 12ου αιώνα με βάση την τοι-

05

Διάκοσμος με κολόνες σταλαγμιτών στο Σπήλαιο Ερμακιάς. ΤΚ Ερμακιάς, ΔΕ Αγίας Παρασκευής, Δήμος Εορδαίας (Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

06

Νεολιθική κεραμική από το Σπήλαιο Νεράιδας. ΤΚ Νεράιδας, ΔΕ Σερβίων, Δήμος Σερβίων.

07

Είσοδος του σπηλαίου
στη Βραχόσκεπη Αγίου
Γεωργίου Κρεμαστού.
Φαράγγι Αγίου Γεωργίου,
ΔΕ Σερβίων, Δήμος Σερβίων
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

08
Θρησκευτικός
εικονογραφικός διάκοσμος
στη Βραχόσκεπή Αγίου
Γεωργίου Κρεμαστού.
Φαράγγι Αγίου Γεωργίου,
ΔΕ Σερβίων, Δήμος Σερβίων
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

χοδομία του —εναλλαγές ζωνών πλίνθων και λίθων—, ενώ οι τοιχογραφίες χρονολογούνται μεταγενέστερα, στο β' μισό του 14ου αιώνα¹⁸. Τοιχογραφικός διάκοσμος υπάρχει και στο εσωτερικό του σπηλαίου όπου διακρίνονται δύο εικονογραφικές φάσεις. Κυρίαρχη μορφή είναι αυτή του Αγίου Θεοδώρου σε μέταλλιο που κοσμεύει φυσικά διαμορφωμένη κόγχη στην οροφή του μνημείου, αν και φέρει εκτεταμένες φθορές. Στα ανατολικά τοιχώματα του σπηλαίου διακρίνεται δεύτερη κόγχη, πιθανότατα τεχνητά διαμορφωμένη, η οποία φέρει δύο παραστάσεις. Στο ανώτερο τμήμα της διακρίνεται η Παναγία Πλατυτέρα σε μέταλλιο και ακριβώς από κάτω σπαράγματα έξι ολόσωμων μορφών αγίων σε συστοιχία. Η στάση τους παραπέμπει στην Κοινωνία των Αποστόλων¹⁹, ωστόσο η κακή κατάσταση διατήρησης των τοιχογραφιών δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Επάνω ακριβώς από το σπήλαιο του Αγίου Θεοδώρου υπάρχει αβαθής βραχοσκεπή επίσης διακοσμημένη με πλινθόρα τοιχογραφιών. Η δύσκολη πρόσβαση στο έγκοιλο που απαιτεί αναρρίχηση στην πλαγιά του όρους καθιστά αξιοσημείωτη την προσπάθεια διακόσμησής του. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος σε κυανό βάθος αναπτύσσεται σε τρεις ζώνες που διακρίνονται μεταξύ τους με πορφυρή ταινία. Κεντρική μορφή αποτελεί και εδώ ο Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων (εικ. 10), ο οποίος απεικονίζεται ολόσωμος σε μετωπική στάση. Το υπόλοιπο εικονογραφικό σύνολο περιλαμβάνει την Ανάλψη του Χριστού στην οροφή, τη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην κεντρική ζώνη και τις μορφές της Παναγίας, του Χριστού και του Προδρόμου στην κατώτερη²⁰. Με βάση τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά, οι τοιχογραφίες χρονολογούνται πιθανότατα στον 13ο αιώνα.

Συνεχίζοντας την πορεία μας προς την περιοχή του Τρανοβάλτου, σε ύψωμα των Καμβουνίων, στην περιοχή του φράγματος Παρίωνα στα σύνορα με τα Γρεβενά, εντοπίζεται έγκοιλο γνωστό ως σπήλαιο «Λαζαράδων» από τον ομώνυμο οικισμό που βρίσκεται πλησίον του μνημείου. Πρόκειται για ένα μικρό σπήλαιο που αναπτύσσεται στα ασβεστολιθικά πετρώματα των Καμβουνίων. Αποτελείται από μία αίθουσα και έναν στενό διάδρομο στο βορειοανατολικό τμήμα του σπηλαίου. Στο εσωτερικό του πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως ευρήματα που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους²¹. Χαρακτηριστική κατηγορία αποτελεί η μαύρη και καστανή στιλβωμένη κεραμική ανοιχτών, κυρίως, αγγείων, που τοποθετείται χρονολογικά στη Νεότερη

Νεολιθική περίοδο. Ωστόσο, μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στην κεραμική των ύστερων χρόνων με εφραλωμένες επιφάνειες είτε άχρωμες είτε με σκούρη πράσινη εφραλώση, η οποία χρονολογείται από τον 18ο αιώνα και εξής. Τα λοιπά ευρήματα περιλαμβάνουν αποστρογγυλεμένα λίθινα αντικείμενα, πιθανόν σφονδύλια, καθώς και μία ενσφράγιση πυραμιδόσχημη αγνύθα ιστορικών χρόνων.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι στους ορεινούς όγκους της περιφέρειας της Κοζάνης αναπτύσσεται πλινθόρα σπηλαίων. Πολλά από αυτά έχουν χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν από τον άνθρωπο, άλλα φαίνεται να χρησιμοποιούνται μόνο σήμερα και άλλα πάλι φέρουν ίχνη διαχρονικής χρήσης. Η συστηματική κατοίκηση της περιοχής από την αρχαιότητα έχει παίξει καθοριστικό ρόλο για την παρουσία του ανθρώπου σε αυτά τα μνημεία της φύσης, τα οποία εναρμονίζονται απόλυτα με το ιδιαίτερο φυσικό κάλλος της περιοχής. Το βέβαιον είναι ότι υπάρχουν και άλλες ανεξερεύνητες σπηλαιομορφές που η μελλοντική έρευνα μένει να εντοπίσει και να ερευνήσει.

Σημειώσεις

- 1 Περιφερειακή Ενότητα Κοζάνης (επίσημος ιστότοπος), <https://kozani.pdm.gov.gr/periferiaki-enotita-kozanis/parousiasi-enotitas/>
- 2 Ενδεικτικά αναφέρεται η σπηλαιοεκκλησία του Αγίου Γεωργίου, βλ. Τσιάπαλη 2022, σ. 61–67.
- 3 Ενδεικτικά αναφέρεται το σπήλαιο της Μαρώνας στην ΠΕ Ροδόπης, βλ. 2014. Για χρήση των σπηλαίων κατά την περίοδο του εμφυλίου, βλ.

- Karadimou / Kontos 2020.
- 4 Ζάχος 1998, σ. 51–58.
- 5 Σουλιά 2005, σ. 21.
- 6 Η λέξη «ντιμνίτσα» είναι βλάχικης προέλευσης και σημαίνει αυγή, πρωί, ημέρα, βλ. Ασημάκης 2021, σ. 139.
- 7 Σε παλαιότερες έρευνες έγινε περισυλλογή αδιάγνωστων οστράκων, πιθανόν χειροποίητων από το σπήλαιο, βλ. Καραμήτρου–Μεντεσιδη 1999, σ. 104.

- 8 Γαβριλάκη 2017, σ. 282 και Μοσχόνος / Πετροχείλου 1978, σ. 16.
- 9 Αναφορικά με τα ονόματα των σπηλαίων, βλ. Γαβριλάκη 2017, σ. 17–18 και 282.
- 10 Ιωάννου 1970, σ. 111.
- 11 Χονδρογιάννη–Μετόκη 2015α, 2015β.
- 12 Τσιάπαλη 2022 και Τσάμπουρας 2023.
- 13 Rhomiopoulou / Ridley 1973, σ. 424.

- 14 Ιντζέ / Καραδήμου, υπό έκδ.
- 15 Τσιάπαλη 2022, σ. 61–67.
- 16 Ευγγόπουλος 1957, σ. 111 και Τσιάπαλη 2022, σ. 67.
- 17 Ευγγόπουλος 1957, σ. 112–113.
- 18 Ευγγόπουλος 1957, σ. 114–115 και για την τοιχοδομία βλ. Μαμαλούκος 2005.
- 19 Νικολαΐδου 2017, σ. 38.
- 20 Νικολαΐδου 2017, σ. 54.
- 21 Ιντζέ / Καραδήμου υπό έκδ.

09

10

09

Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας
και Άγιος Αθανάσιος στο Σπήλαιο Αγίου
Θεοδώρου Τήρωνος. ΤΚ Αυλών,
ΔΕ Σερβίων, Δήμος Σερβίων
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

10

Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων στη βραχοσκεπή
επάνω από το σπήλαιο του Αγίου
Θεοδώρου Τήρωνος. ΤΚ Αυλών,
ΔΕ Σερβίων, Δήμος Σερβίων
(Φωτογραφικό Αρχείο ΕΠΣ).

Βιβλιογραφία

- Ασημάκης 2021: Ασημάκης Σ., *Τοπωνύμια -όβα, -όβο, -ιστα, -ισα*, γ' συμπληρωμένη έκδοση, Αθήνα 2021.
- Γαβριλάκη 2017: Γαβριλάκη Ε., *Η διαχρονική χρήση των σπηλαίων της δυτικής Κρήτης από τη Νεολιθική περίοδο ως σήμερα. Η περίπτωση του σπηλαίου Μελιδονίου*, διδ. διατρ., Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2017.
- Ζάχος 1998: Ζάχος Κ., «Σπηλαιοκατοίκηση στην Πελοπόννησο κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο», στο *Άνθρωπος και Σπηλαιοπεριβάλλον. Πρακτικά Α' Πανελληνίου Σπηλαιολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1998, σ. 51–58.
- Ιντζέ / Καραδήμου υπό έκδ.: Ιντζέ Ζ. / Καραδήμου Α., «Προκαταρκτικές έρευνες σε σπήλαια του Δ. Σερβίων της Π.Ε. Κοζάνης. Τα σπήλαια των Λαζαράδων και της Νεράιδας», *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 33 (2019), υπό έκδοση.
- Ιωάννου 1970: Ιωάννου Ι., «Σπήλαιον Ερμακιάς Κοζάνης», *Δελτίον Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* 10/8 (Οκτ. – Δεκ. 1970), σ. 111–115.
- Karadimou – Kontos 2020: Karadimou Α. / Kontos Μ., «Archaeology of Greek Civil War: contested memories and material traces in the landscapes of Western Macedonia, Greece. Preliminary results and perspectives of the research in a problematic field», στο C. Tejerizo–García (επιμ.), *Arqueología de la dictadura en Latinoamérica y Europa*, BAR Publishing, Oxford 2020, σ. 225–246.
- Καραμήτρου–Μεντεσιδή 1999: Καραμήτρου–Μεντεσιδή Γ., *Βόιον – Νότια Ορεστίς, Αρχαιολογική Έρευνα και Ιστορική Τοπογραφία*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1999.
- Μαμαλούκος 2005: Μαμαλούκος Σ., «Η οικοδομική τεχνολογία στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 96 (2005), σ. 8–17.
- Μοσχονάς / Πετροχειλίου 1978: Μοσχονάς Γ. / Πετροχειλίου Α., «Βάραθρο – Καταβόθρα ή "Τρύπα του Αράπη" Αραπόλακκας Πύλου Μεσσηνίας», *Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* 15/1 (1978), σ. 16–21.
- Νικολαΐδου 2017: Νικολαΐδου Δ., «Το Ασκητήριο του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος στις Αυλές Κοζάνης», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2017.
- Ξυγγόπουλος 1957: Ξυγγόπουλος Α., *Τα μνημεία των Σερβίων*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών / Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Αθήνα 1957.
- Παντή 2014: Παντή Α., «Η ανασκαφή του σπηλαίου Μαρώνειας κατά τα έτη 2008–2010», *Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης* 24 (2010), Θεσσαλονίκη 2014, σ. 575–582.
- Rhomiopoulou / Ridley 1973: Rhomiopoulou Κ. / Ridley C., «Prehistoric Settlement of Servia», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 6/3 (1973), σ. 419–424.
- Σουλή 2005: Σουλή Σ., *Θεραπευτικά Αγίσματα στην Ελλάδα*, Μύρτος, Αθήνα 2005.
- Τσάμπουρας 2023: Τσάμπουρας Θ. (επιμ.), *Τα Βυζαντινά Σέρβια: ένας οδηγός περιήγησης του αρχαιολογικού χώρου*, Υπουργείο Πολιτισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κοζάνης, Αιανή 2023.
- Τσιάπαλη 2022: Τσιάπαλη Μ., *Η Καστροπολιτεία των Σερβίων*, Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2022.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 2015α: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Μέσος ρους του Αλιάκμονα (I): Δαμάζοντας τον ποταμό. Ιστορική επισκόπηση», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 119 (2015), σ. 36–47.
- Χονδρογιάννη–Μετόκη 2015β: Χονδρογιάννη–Μετόκη Α., «Μέσος ρους του Αλιάκμονα (II): Η ζωή στην κοιλάδα. Τοπογραφία: Από την προϊστορία στο σήμερα», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 119 (2015), σ. 48–61.